

## زندگی در سایه بلوط

### جایگاه بلوط در زندگی مردم کهگیلویه و بویراحمد

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۲۴)

الهام مهدی پور<sup>۱</sup>

#### چکیده

بلوط با زندگی مادی و معنوی زاگرس نشینان از جمله مردمان کهگیلویه و بویراحمد آمیخته است. به نحوی که ادبیات شفاهی آنان سرشار از مفاهیمی است که به واسطه بلوط جان بخشیده شده‌اند. این مقاله که داده‌های آن با روش میدانی و مشاهده مشارکتی گردآوری و با روش اسنادی و کتابخانه‌ای تکمیل شده، به جایگاه بلوط در زندگی مردم این خطه پرداخته است. نتیجه این جستار نشان می‌دهد بلوط در زندگی سنتی این سرزمین فواید، مصارف و کاربرد دارد؛ مردم از بلوط برای تهیه نان، خوراک دام، مقاوم‌سازی مشک، تهیه ذغال، حرفه رنگرزی و طب سنتی بهره می‌گیرند. این موهبت طبیعی، امروزه مصارف صنعتی متنوعی از جمله تولید گردو، تولید قارچ شیتاکه و تولید دارو و چرم پیدا کرده است.

کلیدواژه‌ها: گیاهان زاگرس، گیاهان کهگیلویه و بویراحمد، بلوط، بلوط در ادبیات شفاهی،

کاربردهای بلوط

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی

استان کهگیلویه و بویراحمد حدود یک درصد از مساحت کل کشور را به خود اختصاص داده است. جنگل‌های زاگرس از گسترده‌ترین اکوسیستم‌های جنگلی در حال تخریب در ایران و دومین اکوسیستم طبیعی بعد از جنگل‌های شمال محسوب می‌شوند که از لحاظ حفاظت آب و خاک و مسائل اقتصادی اهمیت ویژه‌ای دارند. اداره کل منابع طبیعی استان کهگیلویه و بویراحمد سطح کل جنگل‌های زاگرس را ۹۹۷۰۰۰ هکتار برآورد کرده است. ۸۰ درصد از این جنگل‌ها که به جنگل‌های زاگرس جنوبی معروف‌اند، از بلوط ایرانی و ۲۰ درصد باقی مانده، از درخت و درختچه‌هایی نظیر پسته وحشی، کیکم، زالزالک، بادام کوهی و... تشکیل شده‌اند. در هر هکتار، تعداد ۱۸۰ اصله درخت بلوط وجود دارد و گونه غالب و عمده جنگل‌های این منطقه از نوع بلوط ایرانی است (طاهری، ۱۳۹۲: ۴-۵).

بلوط ایرانی<sup>۱</sup>، درختی است از تیره راش که میوه آن درون کاسه کوچکی شبیه پیاله قرار دارد و به همین دلیل از پیله‌داران محسوب می‌شود. بلوط ایرانی، درختی بسیار مقاوم و دارای طول عمر زیاد است که بین ۴۰۰ تا ۵۰۰ سال ادامه حیات می‌دهد (یوسفی و رحیمیان، ۱۳۹۲: ۴۷). ارتفاع درختان بلوط بین ۱۰ تا ۱۵ متر است (مرادی، ۱۳۹۳: ۵). میوه بلوط، فندقه محسوب می‌شود و در حدود ۱ تا ۶ سانتیمتر طول و ۰/۸ تا ۴ سانتیمتر پهنا دارد (سی سختی، ۱۳۹۳: ۲).

میوه بلوط قهوه‌ای‌رنگ است و پوست سختی دارد که با جدا کردن آن به وسیله چاقو می‌توان به میوه خوردنی آن رسید. برگ‌های درخت بلوط یکنواخت و بیضی‌شکل با حاشیه‌ای دندان‌دار است. قابلیت سازگاری زیاد با شرایط مختلف رویشگاهی، امکان تکثیر با دو روش تجدید حیات (تولید بذر و تولید جست)، مقاومت زیاد در برابر انواع آفت و امراض و تولید محصولات غیرچوبی متنوع از جمله مزایای درختان بلوط است. با این حال، نقش اصلی جنگل‌های بلوط را می‌توان در حفاظت از آب و خاک دانست (همان: ۳ و ۱۰)

## پیشینه پژوهش

در مورد بلوط پژوهش‌های نسبتاً خوبی در استان کهگیلویه و بویراحمد انجام شده است که از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به پروژه پژوهشی عزیزالله جعفری کوخندان اشاره کرد که در پژوهشی به نام «بلوط؛ ارزش اقتصادی، دارویی، صنعتی و زیست محیطی» به کاربردهای مختلف این گونه ارزشمند جنگلی پرداخته است (جعفری کوخندان، ۱۳۹۱). فاطمه شجاعت‌پور (۱۳۸۹) نیز در پژوهشی با عنوان «درخت بلوط» به مباحثی چون: ارزش میوه بلوط در تغذیه دام و اهمیت حفظ درختان بلوط در راستای کاربری تانن بلوط در صنایع پرداخته است. یکی دیگر از منابع پژوهشی حائز اهمیت درباره بلوط و کاربردهای آن پژوهشی است با عنوان «گزارش جامع سمینار کاربرد میوه بلوط در تغذیه دام و صنایع» که در این پژوهش نکاتی پیرامون مسائل اقتصادی و برنامه‌ریزی در زمینه طرح کاربرد بلوط آورده شده است (بیگی، ۱۳۶۱).

## بلوط در ادبیات عامه کهگیلویه و بویراحمد

در گویش مردم کهگیلویه و بویراحمد، به بلوط بلی<sup>۱</sup> و بلیط<sup>۲</sup> گفته می‌شود. در فرهنگ مردم این استان، بلوط نشان مقاومت و استقامت است. این جنگل‌ها در ایجاد روحیه نشاط و بی‌باکی، شجاعت و دلاورمردی مردمان این سرزمین نقش انکارناپذیری داشته‌اند. در افواه مردم این دیار بلوط بشارت‌دهنده بهار است:

عنبرین و مؤمین دل و کی کنم خش؟

anbarin o momenin del vaki konem xaš?

بنجمن بن و بلی عالمینه ایزنم تش

bonjeman ban ve bali ?âlamine izenem raš

1. bali

2. balit

## ۱۱۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

برگردان: عنبرین و مؤمنین<sup>۱</sup> دلم را به چه کسی خوش کنم؟ با تنه درختان بنه و بلوط جهانی را به آتش می‌کشم.

بلوط به‌ویژه در گونه‌های مختلف ادبیات شفاهی این دیار متجلی است و اوج به کارگیری زبانی بلوط را در مثل‌ها می‌توان دریافت.

زاگرس‌نشینان، زمستان‌های سخت و پریرفی را می‌گذرانند. قله‌های رشته‌کوه زاگرس از آبان تا اوایل اردیبهشت‌ماه پوشیده از برف است و سوز سرما همه را چشم به راه بهار می‌کند. در این میان، همه نگاه‌ها به درختان بلوط دوخته می‌شود؛ چرا که با جوانه زدن برگ روی شاخه‌ها، بهار از راه می‌رسد و صولت سرمای زمستان درهم می‌شکند. بیت زیر نشان‌دهنده همین معناست:

tanges i duru daru, bâyom xinexuâr تنگس ای درو درو، بایم خینه خواره

tâ naškofa ban o bali kas nagh bahâra تا نشکفه بن و بلی کس نگه بهاره

درخت تنگس<sup>۲</sup> بسیار دروغگو و درخت بادام خونخوار است. تا درخت بنه و بلوط نشکفد، کسی نمی‌گوید بهار رسیده است. (توضیح اینکه درخت بادام کوهی در اواخر فصل زمستان و زودتر از بقیه درختان به شکوفه می‌نشیند و به همین دلیل شاعر این درخت را دروغگو می‌داند).

âxere bali činun jald derâzi آخر بلی چینون جلد درازی

بعد از پایان فصل چیدن بلوط، به دنبال جلد دراز می‌گردد.

منظور از جلد، چوب بلند و باریکی است که از آن برای تکاندن میوه بلوط استفاده می‌شود (آذرشب، ۱۳۹۱: ۱۴). این ضرب‌المثل بیان‌کننده این است که برای انجام دادن هر کاری باید زمان مناسب آن را انتخاب کرد تا به درستی پیش برود و نتیجه زحمات ثمربخش باشد.

۱. نام دو فرد.

۲. نوعی بادام کوهی.

زندگی در سایه بلوط ❖ ۱۱۹

آیم باید عاشق کَلگ سه خش بو نه آش مردم

âyam bâyard ?ašeqe kalg sa xoš bu na âše mardem

انسان باید عاشق کَلگ سیاه خود باشد نه آش مردم.

منظور از کَلگ، نان تهیه شده با آرد بلوط است (همان: ۱۷). این ضرب‌المثل تأکید می‌کند که انسان باید به داشته‌های خود قناعت کند و چشمش به دنبال داشته‌های دیگران نباشد.

ار آوردی سیم یه کَلگی مو وت آیوم یه دلگی

ar âverdi sim ye kalgi, mo vat âyom ye dalgi

اگر تو به من مقداری کَلگ بدهی، من نیز به تو قبایی خواهم داد.

این ضرب‌المثل در واقع، بیان‌کننده یکی از آداب و رسوم زیبای مردم استان کهگیلویه و بویراحمد است. در این استان، اگر کسی برای دیگری هدیه ببرد، فردی که هدیه را دریافت کرده، در مقابل، هدیه ارزشمندتری به فرد هدیه دهنده می‌دهد و این کار باعث تحکیم روابط خانوادگی، خویشاوندی و دوستی‌ها می‌شود (همان: ۴۳).

ار کَلگته او برده ودین سلته بگرد

ar kalgeta ow bordeh vadin selate begard

اگر کَلگت را آب برد برو دنبال سببت بگرد.

توضیح اینکه در گذشته، خمیر بلوط را که تلخ مزه بوده، درون سبدی می‌ریختند و زیر آب چشمه قرار می‌دادند تا آب شیرین، تلخی خمیر را بگیرد و آن را شیرین کند. این ضرب‌المثل را می‌توان معادل ضرب‌المثل فارسی جلوی ضرر را هر جا بگیری، منفعت است، دانست (همان: ۵۹).

انگور نرسییه و بلیط نچییه  
angure narsiya o balit načiya

انگور نرسیده و بلوط چیده نشده مثل هم‌اند.

چون بر روی دانه بلوط خیلی کارها باید انجام داد تا به صورت نان خوراکی دربیاید، چیده نشده آن مانند انگور نرسیده است (همان: ۱۰۳).

## ۱۲۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

بلی و دهنوش نها دهسش دنبلونش نها

bali ve dahunš nahâ dahseše donbaluneš nahâ

بلوط در دهانش گذاشت و دست روی دنبلاش نهاد.

گویند مردی میش فربهی داشت. شخصی از او پرسید چه کار کردی که این میش این قدر چاق شده است؟ مرد گفت من به این میش بلوط داده‌ام. آن مرد با عجله برگشت و مقداری دانه بلوط در دهان میش خودش گذاشت و همان وقت به دنبه میش دست زد تا ببیند که چاق شده یا خیر؟ این ضرب‌المثل از شتابزدگی بعضی از افراد برای رسیدن به اهداف و آرزوهایشان حکایت دارد (همان: ۱۷۰).

کلگ دو تا پس تو، کلگ ماس تا وقت چاس

kalg do tâ pase to, kalg a mâs tâ vaqte câs

کلگ و دوغ از اینجا تا پشت خانه از گرسنگی جلوگیری می‌کند؛ اما کلگ و ماست تا وقت ناهار (طاهری بویراحمدی، ۱۳۸۴: ۱۱۲).

### فواید، مصارف و کاربردهای سنتی بلوط

**بلوط و طب سنتی:** میوه بلوط طبیعتی گرم و خشک دارد. در کتاب *الابنیه عن حقایق الادویه*، به خواص درمانی بلوط برای مداوای زخم معده اشاره شده است. این میوه باعث تقویت قوای عمومی بدن می‌شود. در طب سنتی، بلوط را بو می‌دهند و مانند چای دم می‌کنند. این جوشانده برای تقویت، کاهش درد و برطرف کردن نفخ معده مفید است. تانن بلوط برای خونسازی و رفع کم‌خونی مفید است و پوست درخت آن را نیز مانند چای دم می‌کنند که با غسل یا قند مصرف می‌شود. این دم‌نوش خاصیت ضدعفونی‌کنندگی دارد (تک‌زارع، ۱۳۹۰: ۱۰۱-۱۰۲).

بسیاری از دامداران رشته‌کوه زاگرس که به میوه بلوط دسترسی دارند، از آن برای درمان برخی امراض از جمله اسهال بهره می‌گیرند. به این صورت که میوه بلوط را می‌کوبند و آن را با علوفه مخلوط می‌کنند و به دام می‌دهند.

## زندگی در سایه بلوط ❖ ۱۲۱

بلوط برای مهار باکتری‌ها و قارچ‌های تک‌سلولی نیز مفید است و دامداران از این میوه برای پیشگیری دام‌هایشان از ابتلا به بیماری‌های باکتریایی و قارچی نیز بهره می‌برند (امیری اردکانی، ۱۳۸۵: ۴۰-۵۰).

در گذشته در هنگام زایمان غیر عادی، به حیوان آب پوست بلوط (به جفت بلوط معروف است) می‌دادند تا وضع حمل راحت‌تر انجام شود.

مصرف زیاد بلوط باعث یبوست می‌شود. در طب سنتی استان کهگیلویه و بویراحمد نان کَلگ را با ماست و پونه مخلوط می‌کنند و به کسی که دچار اسهال شده است، می‌دهند. با خوردن نان بلوط به همراه ماست و پونه، حال بیمار به سرعت رو به بهبودی می‌رود.

از جوشانده پوست بلوط برای غرغره و درمان زخم‌های دهان و خونریزی لثه نیز استفاده می‌شود (جعفری کوخدان، ۱۳۹۲: ۳۸).

بنابه گفته مردم محلی، نان بلوط برای درمان ناراحتی‌های معده نیز بسیار مفید است. در گذشته به بدن کودکانی که یرقان داشتند، خمیر بلوط می‌مالیدند؛ چون معتقد بودند که این خمیر میزان زردی را به تدریج کم می‌کند و در نهایت آن را از بین می‌برد.

**نان بلوط (کَلگ):** میوه بلوط به طور طبیعی، طعم تلخی دارد و مردم محلی معتقدند که بارش باران پاییزی باعث می‌شود تا مقداری از تلخی آن کاسته شود. به همین دلیل نیز اغلب در اوایل آبان تا اواسط آذر، میوه‌ها را برداشت می‌کنند. روش برداشت بلوط شباهت زیادی به تکاندن گردو دارد. به این صورت که فردی با چوب بلند و نازکی که در گویش محلی به آن جَلد گفته می‌شود، به آرامی روی شاخه‌های درخت بلوط می‌زند تا میوه‌های رسیده روی زمین بریزند. سپس زنان، کودکان و مردان آنها را از روی زمین جمع می‌کنند و درون کیسه می‌ریزند و به محل سکونت خود می‌برند. کلاهک بلوط که به آن کَل یا رُنگ می‌گویند و در واقع همان نقطه اتصال میوه به درخت است، از پوست سخت و قهوه‌ای‌رنگ بلوط به وسیله چاقویی به نام رُنجُک جدا می‌شود. در صورتی که هوا آفتابی باشد، دانه‌های جمع‌آوری شده را جلوی نور خورشید پهن می‌کنند و اگر هوا ابری و بارانی باشد، آنها را روی کپر مخصوصی که در گویش محلی به آن لَوَاکه گفته می‌شود، می‌ریزند و زیر آن آتش روشن می‌کنند تا

## ۱۲۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

حرارت و دود آتش، بلوط را خشک کند. پوست نازک عنابی‌رنگی در زیر پوسته سخت و روی میوه بلوط قرار دارد که تلخ است و در گویش محلی به آن جفت گفته می‌شود. برای تهیه آرد، لازم است جفت را که نام علمی آن تانن است، از میوه بلوط جدا کنند. بعد از خشک شدن بلوط به وسیله آتش و یا قرار گرفتن در معرض نور خورشید، جفت خشک می‌شود و به راحتی می‌توان آن را از میوه بلوط جدا کرد. در گذشته که هنوز از آسیاب‌های صنعتی خبری نبود، زنان دانه‌های بلوط را در آسیابی سنگی که به آن برده‌ر می‌گفتند، می‌ریختند و با صبر و حوصله و صرف زمان و نیروی زیاد، آن را به آرد تبدیل می‌کردند؛ اما در حال حاضر، در عرض چند دقیقه، دانه‌های بلوط در آسیاب‌های صنعتی به آرد تبدیل می‌شوند. آرد بلوط را با مقداری آب گرم مخلوط می‌کنند تا بتوانند به خمیر فرم دهند. سپس خمیر را به صورت دایره‌هایی به اندازه پرتقال درمی‌آورند و آنها را در سبدهای چوبی مخصوصی که سیله نام دارند و از شاخه‌های بادام تلخ تهیه می‌شوند، می‌ریزند و چند روز در مسیر آب شیرین چشمه قرار می‌دهند تا شیرین شود. البته این کار هم‌اکنون در مناطق عشیره‌نشین و بعضی روستاها انجام می‌شود و بانوان شهرنشین خمیر بلوط را در منزل شیرین می‌کنند. بعد از این مرحله، خمیر بلوط را درون ظرفی می‌ریزند و سه شبانه‌روز روی آن را با پتو می‌پوشانند تا در اثر تخمیر، باقی مانده تلخی آن نیز گرفته شود. در نهایت، خمیر آماده‌شده را به وسیله ابزاری فلزی به نام هسوم روی تابه پهن می‌کنند و مقداری نمک روی آن می‌پاشند. پس از پخته شدن، یک روی نان آن را برمی‌گردانند تا روی دیگر نیز پخته شود. به نانی که با آرد بلوط تهیه می‌شود، نان کَلگ می‌گویند. اگر نان تهیه شده از آرد بلوط نازک باشد، به آن لالکی گفته می‌شود؛ یعنی به نازکی گل لاله. این نان به همراه دوغ، ماست، کباب و انواع سبزی پخته مصرف می‌شود. این نان اگر ضخیم باشد به آن پنجکی می‌گویند؛ یعنی نانی که با کشیدن دست روی خمیر بر روی تابه نان بلوط پهن می‌شود. هنگام صرف غذای محبوب مردم این استان، یعنی کَلگ و یگوش، از نان پنجکی استفاده می‌شود که آن را به صورت تکه‌های کوچک در آبگوشت می‌ریزند. در هنگام صرف کله‌پاچه نیز از نان پنجکی استفاده می‌شود (امیریان، ۱۳۹۲: ۳۰-۳۱). مردم استان کهگیلویه و بویراحمد سرگذشت تهیه نان کَلگ را این چنین توصیف می‌کنند:



## زندگی در سایه بلوط ❖ ۱۲۳

یه شو و تو یه شو و خو یه شو و او

ye šow va tow ye šow va xow ye šow va ow

یعنی یک شب خمیر بلوط خواب است، یک شب در تب و حرارت است و یک شب هم زیر آب قرار می‌گیرد تا تلخی‌اش از بین برود (عسکری، ۱۳۹۳: ۲۰). از آنجا که تهیه خمیر نان بلوط زحمت زیادی دارد و زمان زیادی نیز می‌برد، زنان مقدار زیادی خمیر آماده می‌کنند و مازاد مصرف خمیر را به صورت گلوله‌هایی به اندازه کشک درمی‌آورند و خشک می‌کنند. این خمیر خشک را که به آن کَلگ خشک می‌گویند از بازار نیز می‌توان تهیه کرد. با این خمیر آماده بانوان پرتلاش استان کهگیلویه و بویراحمد می‌توانند هر زمان که بخواهند نان بلوط را بپزند و بر سر سفرهای با برکت‌شان بگذارند.

تا پنج دهه پیش که وضعیت معیشتی و اقتصادی مردم استان مناسب نبود و فقر و محرومیت در میان آنان موج می‌زد، نان بلوط قوت غالب مردم ایلات بود و در سال‌های قحطی و خشکسالی جان مردم این سرزمین را نجات می‌داد. اما اکنون این نان به صورت تفننی تهیه و مصرف می‌شود.

در گذشته میوه بلوط را زیر آتش به خاکستر نشسته می‌گذاشتند و وقتی کاملاً می‌پخت و پوست آن ترک برمی‌داشت، از زیر خاکستر درمی‌آوردند و به عنوان صبحانه می‌خوردند. به این خوراک بلی زَر خُلّی<sup>۱</sup> گفته می‌شد. هم‌اکنون این طرز استفاده از میوه بلوط به ندرت دیده می‌شود و کسی به جای صبحانه از میوه پخته بلوط استفاده نمی‌کند.

**بلوط و خوراک دام و طیور:** میوه بلوط ایرانی هم به صورت مستقیم به مصرف دام و وحوش می‌رسد و هم آن را جمع‌آوری می‌کنند و در زمستان برای تغذیه دام استفاده می‌شود. در سال‌های اخیر، با ایجاد کارخانه‌های تبدیل میوه بلوط به خوراک دام و طیور، بهره‌برداری از این میوه جنگلی برای فروش افزایش یافته و این، آسیب‌های فراوانی به تجدید حیات جنگل‌های زاگرس وارد کرده است. بزها بیش از احشام دیگر به میوه بلوط علاقه دارند. گوشت احشامی که بلوط می‌خورند، به تعبیر مردم بومی،

۱. بلوط زیر خاکستری.

## ۱۲۴ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مانند گوشت شکار<sup>۱</sup> است. جفت بلوط، گوارش حیوان را شست و شو می‌دهد و از این رو، گوشت احشام بلوط‌خور بسیار سالم و مرغوب است.

**بلوط و مشک‌سازی:** عشایر و روستانشینان استان کهگیلویه و بویراحمد، جفت بلوط را خشک و سپس پودر می‌کنند و داخل مشک می‌ریزند تا هم بوی خوشی بگیرد و هم اینکه مشک محکم و بادوام شود. این کار از زمان‌های دور در میان ایلات استان کهگیلویه و بویراحمد مرسوم بوده و هنوز هم عشایر مشک‌های آب و دوغ خود را با این روش محکم و بادوام می‌کنند.

**جفت بلوط به عنوان پودر بچه:** در گذشته از جفت این میوه به عنوان پودر بچه و برای درمان سوزش پای نوزادان استفاده می‌شد و عوارض پودرهای امروزی را نداشت.

### مصارف و کاربردهای صنعتی بلوط

**استفاده از چوب درختان بلوط:** درخت بلوط چوبی محکم و مقاوم دارد. از گذشته تا کنون عشایر برای برپا کردن بُهون یا همان سیاه‌چادر خود از چوب درخت بلوط به عنوان پایه استفاده می‌کنند. در گذشته، در ساخت سقف خانه‌های خشتی نیز از چوب درختان بلوط استفاده می‌شد و کندوهای زنبور عسل را هم از تنه‌های قطور درختان بلوط می‌ساختند که در اصطلاح به آن تُل می‌گفتند. برای این کار، ابتدا درون تنه درخت را خالی می‌کردند و سپس برای آن دری دایره‌شکل می‌ساختند. این کندوها تعادل بین سرما و گرما را حفظ می‌کردند و عسل جمع‌آوری شده در آنها عطر و طعم بهتری داشت. از چوب درخت بلوط برای ساخت ابزارهای کشاورزی و دامداری مانند دسته داس، بیل، کلنگ و خیش نیز استفاده می‌شده است. از شاخه‌های نازک‌تر درخت بلوط، سیخ کباب می‌ساختند. نوعی آسیاب چوبی نیز که در گویش محلی به آن سِرکو می‌گویند، از چوب مقاوم درخت بلوط ساخته می‌شد. همچنین دسته هاون، در و پنجره‌های قدیمی و آبخوری حیوانات را نیز از چوب محکم درختان بلوط می‌ساختند. هر چوپانی که برای چرای دام‌هایش به دامنه‌های زاگرس می‌رود، چوب‌دستی محکمی

۱. بسیار لذیذ.

## زندگی در سایه بلوط ❖ ۱۲۵

از درختان بلوط در دست دارد و متأسفانه گاهی با همین چوب‌دستی به سرشاخه‌های درختان بلوط می‌زند تا برگ‌ها به زمین بریزند و دام‌ها از آن تغذیه کنند؛ این کار باعث شکستن شاخه‌های جوان جنگل‌های بلوط می‌شود. از چوب درختان بلوط به عنوان حصار باغ‌ها و مزارع نیز استفاده می‌شود. یکی از استفاده‌های نامناسب از چوب درخت بلوط، قطع درختان و شکستن سرشاخه‌ها به منظور تهیه ذغال برای مصرف یا حتی فروش از سوی افراد کم‌درآمد است؛ همچنین استفاده از چوب درختان بلوط برای تأمین سوخت از سوی روستاییانی که به گاز، نفت و فرآورده‌های نفتی، دسترسی ندارند (در مبحث آسیب‌ها به این مورد به طور کامل پرداخته خواهد شد).

**جفت بلوط و رنگرزی سنتی:** زمانی که از رنگ‌های شیمیایی و صنعتی خبری نبود، زنان خوش‌ذوق کهگیلویه و بویراحمد از عناصر موجود در طبیعت برای رنگ کردن پشم در بافت گلیم، جاجیم، گبه و... استفاده می‌کردند. از پوست درختان گردو، روناس و جفت بلوط نیز برای تهیه زیر رنگ یا همان سایه اول استفاده می‌شد؛ به این صورت که جفت خشک را پودر می‌کردند و درون دیگ‌های پر از آب و در حال جوشیدن می‌ریختند و پس از چند دقیقه پشم‌ها را درون دیگ می‌گذاشتند و پس از رنگ گرفتن، آنها را خارج می‌کردند و در معرض نور خورشید قرار می‌دادند تا کاملاً خشک و قابل استفاده شود. بعد از رنگ گرفتن پشم با جفت بلوط، پشم آماده رنگ‌آمیزی با هر رنگ دیگری بود.

**سنگ آتش‌زنه:** در گذشته از مغز پوسیده درخت بلوط برای افروختن آتش با سنگ آتش‌زنه و قطعه‌ای فلز به جای کبریت استفاده می‌کردند.

**شیرینی گز:** با وجود استفاده فراوان مردم بومی از محصولات فرعی و اصلی بلوط، تا سال‌های اخیر، به مصارف صنعتی این میوه جنگلی در مقیاس وسیع توجهی نشده بود تا اینکه یک کارآفرین خلاق و فعال در استان توانست از شیریه موجود در میوه بلوط برای تنظیم شیرینی گز استفاده کند. این گز که به عسلوک شهرت دارد، نسبت به انواع دیگر از کیفیت بالاتری برخوردار است و برای بیمارانی که به دیابت مبتلا هستند نیز مناسب است و شیرینی کمتری دارد. این گز به کشور روسیه نیز صادر شده و مورد استقبال فراوانی قرار گرفته است.

**پرورش قارچ:** یکی از توانمندی‌های بالقوه جنگل‌های بلوط در استان کهگیلویه و بویراحمد، کشت و پرورش قارچ شیتاکه<sup>۱</sup>، دومین قارچ پرمصرف جهان است. قارچ شیتاکه به طور معمول روی تنه درختان کشت و پرورش می‌یابد و بلوط یکی از مهم‌ترین میزبان‌های این قارچ است. قارچ شیتاکه دارای مواد ضد ویروسی و افزایش دهنده مقاومت بدن در مقابل امراض و بیماری‌ها، آلرژی‌ها، ناراحتی‌های عصبی، خستگی، بیماری‌های قلبی، ایدز و فشار خون بالاست. جنگل‌های بلوط استان کهگیلویه و بویراحمد فرصت مناسبی برای پرورش این قارچ و ایجاد اشتغال برای جوانان جویای کار به‌شمار می‌رود (جعفری کوخدان، ۱۳۹۲: ۵۹).

**داروسازی:** از جفت تانن یا همان جفت بلوط در داروسازی و پزشکی برای درمان اسهال و سوختگی استفاده می‌شود. در صنعت چرم‌سازی و تهیه پوست نیز، تانن بلوط برای مقاوم‌سازی صنایع چرمی و تولیدات پوستی کاربرد دارد (یوسفی و رحیمیان، ۱۳۹۲: ۴۸).

در کشورهای آسیای شرقی از تانن بلوط برای حفاظت از تورهای ماهیگیری بافته شده استفاده می‌شود؛ توری که در تانن فرو رود، در برابر قارچ‌ها و باکتری‌های ضد سلولز مقاوم می‌شود و به همین دلیل به‌وسیله باکتری‌ها تخریب نمی‌شود، علاوه بر این، تور به نوعی، ضد آب می‌شود و اگر هم آب جذب کند، به سرعت خشک می‌شود. از تانن در تولید پلاستیک و چسب چوب هم استفاده می‌شود. تانن ضد زنگ خوبی است؛ اگر لوله‌های آهنی و فولادی را با لایه‌ای از تانن بپوشانند، در برابر زنگ‌زدگی مقاوم می‌شوند. از این ماده، پمادی برای درمان سوختگی نیز ساخته شده است. با توجه به اینکه تانن خاصیت قابض دارد، از ترکیبات آن نوعی لوسیون ضدعرق نیز تولید می‌شود که تعریق را در محل استعمال متوقف می‌کند (جعفری کوخدان، ۱۳۹۲: ۳۳ و ۳۵).

## آسیب‌ها و صیانت و توسعه جنگل‌های بلوط

**آسیب‌ها:** منابع زیبا و خدادادی جنگل‌های زاگرس به عنوان پالاینده محیط‌زیست و حافظ آب و خاک، حیات‌وحش و گونه‌های گیاهی منحصربه‌فرد، از سرمایه‌های ملی و ارزشمند این سرزمین‌اند. اما قهر طبیعت و فعالیت‌های انسانی، حیات این گونه جنگلی ارزشمند را با خطرهای جدی مواجه کرده است. در سال‌های اخیر، کمبود بارش و خشکسالی باعث از بین رفتن بسیاری از نهال‌های جوان و خشکیدن سرشاخه‌های درختان کهنسال و تنومند بلوط شده است. بحران خشکسالی بیش از همه، به نهال‌های دانه‌زاد آسیب‌زده است؛ چرا که درختان کهنسال به دلیل داشتن ریشه‌های وسیع و جذب رطوبت کافی و همچنین به دلیل سازگاری با شرایط آب و هوایی توانسته‌اند در مقابل پدیده خشکسالی مقاومت بیشتری از خود نشان بدهند (یوسفی، ۱۳۹۲: ۶۲). در استان کهگیلویه و بویراحمد خشکی جنگل‌های بلوط از اواسط خرداد آغاز می‌شود و تا اواسط مهر ادامه می‌یابد (حسینیان، ۱۳۹۲: ۳۴).

در استان، قطع درختان بلوط از سوی روستاییان و برای تأمین سوخت انجام می‌شود. به دلیل کمبود مراکز پخش فرآورده‌های نفتی و وضعیت اقتصادی نامطلوب، روستاییان به ناچار از چوب درختان جنگلی بویژه درختان بلوط برای تأمین نیازهای سوختی خود استفاده می‌کنند. طبق آمار، هر ساله حدود ۱۶۰ تُن چوب غیر مجاز از جنگل‌های بلوط استان کهگیلویه و بویراحمد برداشت می‌شود که این امر منجر به از بین رفتن پوشش جنگل‌های بلوط در سطح وسیع و تُنک شدن جنگل در بسیاری از مناطق شده است. وضعیت معیشتی مردم و وابستگی شدید روستائینی که در حاشیه جنگل‌ها سکونت دارند نیز حیات جنگل‌های بلوط را با مشکلاتی مواجه کرده است. از آنجا که شغل بیشتر روستائینان، باغداری، کشاورزی و دامداری است، تخریب جنگل (قطع - کته‌زنی و شاخه‌زنی) به منظور توسعه اراضی زراعی و باغ‌ها در حاشیه جنگل‌ها و همچنین تعلیف دام‌ها با میوه و برگ درختان بلوط، به این جنگل‌ها آسیب‌های فراوانی وارد کرده است. اقشار کم‌درآمد نیز با تبدیل چوب بلوط به زغال و فروش آن امرار معاش می‌کنند که این بهره‌برداری نامطلوب نیز حیات بلوطستان‌های کهگیلویه و بویراحمد را با خطرهایی مواجه کرده است. آتش‌سوزی‌های عمدی و غیرعمدی نیز

بارها بلای جان جنگل‌های سرسبز زاگرس شده است. ۲۴ فقره آتش‌سوزی تنها در سال ۱۳۹۴ در ۲۵ هکتار از جنگل‌های استان رخ داده است که منجر به از بین رفتن درختان تنومند و نهال‌های جوان درختان بلوط شده است. جمع‌آوری بیش از حد بذر درختان بلوط از سوی مردم بومی برای تهیه نان بلوط نیز از دیگر عوامل تخریب جنگل‌های بلوط در استان کهگیلویه و بویراحمد به‌شمار می‌رود. همچنین وجود آفت‌هایی مانند پروانه جوانه‌خوار بلوط یا پروانه برگ‌خوار، خسارت‌های بسیاری به درختان بلوط وارد کرده است (یوسفی و رحیمیان، ۱۳۹۲: ۶۹).

تجدید نسل دانه‌زاد گونه بلوط ایرانی اگرچه در صورت شرایط مناسب، به سهولت امکان‌پذیر است، به دلایل زیر متأسفانه باید گفت که این مسئله نقش چندانی در آینده جنگل‌های منطقه ایفا نمی‌کند. این دلایل عبارت‌اند از:

- فقدان یا کمبود درختان مادری بذر ده
  - فرسایش شدید بستر و فقدان شرایط مناسب خاک
  - چرای مفرط دام در عرصه‌های جنگلی
  - جمع‌آوری بذر بلوط برای مصارف مختلف
  - مصرف وحوش از باقی مانده بذر بلوط در عرصه جنگل‌ها
- از میان این عوامل، چرای دام و جمع‌آوری بذر، بیشترین تأثیر منفی را در تجدید نسل دانه‌زاد درختان بلوط داشته است. جمع‌آوری بذر ضمن تهدید جدی حیات وحش وابسته به میوه بلوط، اکوسیستم جنگلی زاگرس و تجدید نسل مصنوعی دانه‌زاد بلوط را با خطر جدی مواجه ساخته است. چرا که بذر کاشته شده برای احیا و بازسازی جنگل‌ها، در چارچوب قانون تنازع بقاء، به دست وحوش از دل خاک خارج و تغذیه می‌شود. چرای مفرط در عرصه جنگل و پرسه دام‌ها در تمام طول سال ضمن اینکه نونهال‌های رسته از بذر را نابود می‌کند، موجب کوبیدگی و فشردگی خاک و افزایش ضریب روان آب می‌شود. با تعلیف دام‌ها، حتی برگ‌های خزان‌زده که باید بخشی از مواد معدنی مصرف‌شده را به خاک برگردانند، موجب ضعف و کاهش حاصلخیزی تدریجی خاک می‌شوند و تجدید نسل دانه‌زاد را با اشکال مواجه می‌کنند.

## زندگی در سایه بلوط ❖ ۱۲۹

**صیانت و توسعه:** این طرح از سال ۱۳۸۲ به صورت طرح ملی در ۱۱ استان کشور؛ شامل آذربایجان غربی، اصفهان، ایلام، چهارمحال و بختیاری، خوزستان، فارس، کرمانشاه، کهگیلویه و بویراحمد، کردستان، لرستان و همدان به اجرا درآمد. استان کهگیلویه و بویراحمد نیز با دارا بودن ۲۰ درصد جنگل‌های حوزه زاگرس و ۸ درصد جنگل‌های کشور، از جمله مناطق اجرای این طرح در منطقه زاگرس جنوبی بود. حفظ، احیا و توسعه جنگل‌ها؛ همچنین رساندن درصد پوشش جنگلی منطقه زاگرس به مرز ۱۰ درصد از مهم‌ترین اهداف طرح صیانت است. منظور از احیا و تقویت پوشش گیاهی، توسعه و غنی‌سازی جنگل با کاشت بذر و توسعه گیاهان دارویی، تأمین نهال و غنی‌سازی جنگل با نهال است. توسعه و غنی‌سازی جنگل با بذر نیز شامل کاشت گونه‌های بومی می‌شود. از دیگر اهداف این طرح می‌توان به حفظ وضع موجود جنگل، حفظ ذخایر جنگلی و پوشش گیاهی منطقه، غنی‌سازی و توسعه جنگل‌ها و فراهم آوردن زمینه مشارکت با مردم منطقه اشاره کرد. قرق جنگل‌های بلوط تا زمان ریزش دانه‌ها، جوانه زدن آنها و تبدیل شدن به نهال دانه‌زاد می‌تواند باعث احیای جنگل‌های بلوط شود. جلب مشارکت روستاییان با اجرای طرح‌هایی نظیر فراهم کردن علوفه مورد نیاز دام‌ها نیز اقدام مؤثر دیگری است؛ همچنین تأمین غذای دام در خارج از جنگل‌های بلوط که البته در توان مردم محلی نیست و مساعدت مدیران اجرایی را می‌طلبد. از سوی دیگر، کاشت مستقیم نهال یا بذر در نواحی خالی یا تُنک جنگلی می‌تواند به احیای جنگل‌ها کمک کند. برای اجرای این طرح لازم است در طول مدت قرق از برداشت پوشش مرده و خاک جنگلی، افروختن آتش و چرانیدن دام پرهیز شود (شبیری، ۱۳۹۲: ۹).

### جمع‌بندی

بلوط نه تنها در زندگی مادی و روزمره مردم کهگیلویه و بویراحمد نقش‌آفرین است، بلکه در زندگی معنوی آنها نیز زنده است؛ به طوری که می‌توان گفت بلوط با زندگی آنان گره خورده و به نماد سرزمین‌شان تبدیل شده است. بهره‌برداری از نعمت خدادادی جنگل نیز همچون سایر نعمت‌ها، حق همه انسان‌هاست؛ اما استفاده معقول و منطقی، به گونه‌ای که حیات جنگل‌ها را به مخاطره

نیفکند. جنگل‌های بلوط میراثی ارزشمند از اجداد ما هستند که بدون دخل و تصرف غیر منطقی به نسل ما رسیده‌اند و امروز به عنوان امانتی در دست ما قرار دارند تا در آینده به فرزندانمان منتقل شوند. مبدا که با استفاده‌های نامطلوب و بهره‌برداری بیش از حد، در آینده‌ای نه چندان دور، فرزندانمان تنها نام جنگل‌های سرسبز بلوط را بشنوند و از لذت تماشا و آرمیدن در سایه‌سار این درختان زیبا محروم بمانند.

### منابع

- آذرشب، حسین (۱۳۹۱). مجموعه ضرب‌المثل‌های استان کهگیلویه و بویراحمد. اصفهان: بهتا پژوهش.
- امیری اردکانی، محمد (۱۳۸۵). کاربرد گیاهان دارویی در بهداشت و درمان و طیور. اصفهان: ساورز.
- امیریان، فریدون (۱۳۹۲). گوشه‌هایی از فرهنگ مردم کهگیلویه و بویراحمد. تهران: فرهنگ مانا.
- جعفری کوخدان، عزیزالله (۱۳۹۲). «بلوط، ارزش اقتصادی، دارویی، صنعتی و زیست‌محیطی و اکولوژیکی». گزارش پژوهشی. یاسوج: واحد آموزش و پژوهش صداوسیما مرکز یاسوج.
- حسینیان، احسان (۱۳۹۲). بررسی ساختار جنگل و خاک در دو توده تخریب شده و کمتر تخریب شده بلوط ایرانی در جنگل‌های زاگرس. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مهندسی منابع طبیعی، دانشگاه یاسوج.
- سی‌سختی، مریم (۱۳۹۳). «پاسخ‌های رویشی، فیزیولوژیکی و ژنتیکی دو گونه بلوط زاگرس تحت تنش خشکی پاسخ‌های رویشی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد مهندسی منابع طبیعی، دانشگاه یاسوج.
- طاهری بویراحمدی، سیمین (۱۳۸۴). فرهنگ عامیانه مردم منطقه کهگیلویه و بویراحمد. تهران: ساورز.
- طاهری، محمدجواد (۱۳۹۲). بررسی روش‌های مختلف برآورد تاج پوشش در جنگل‌های بلوط ایرانی در زاگرس جنوبی. دانشگاه یاسوج.



## زندگی در سایه بلوط ❖ ۱۳۱

- عسکری، حسین (۱۳۹۳). خوراک‌های بومی کهگیلویه و بویراحمد. تهران: فرهنگ مانا.
- مرادی، صبریه (۱۳۹۳). شناسایی گونه‌ها و ریزگونه‌های مختلف جنس بلوط در زاگرس با استفاده از مطالعات مولکولی و مورفولوژیکی. دانشگاه یاسوج
- یوسفی، مسعود؛ رحیمیان، جواد (۱۳۹۲). سیمای جنگل‌های استان کهگیلویه و بویراحمد. شیراز: مؤسسه فرهنگی هنری رایحه هنر پارس.

